

Dorota Barwińska
Uniwersytet Jagielloński

PRZEMIANY W ŚWIADOMOŚCI NIEMCÓW JAKO REZULTAT WYMIANY KULTURALNEJ

Problematyka wymiany kulturalnej pomiędzy Polską a Niemcami wydaje się obecnie niezwykle aktualna. Wynika to między innymi z faktu, iż nasz kraj znajduje się u progu europejskiej wspólnoty, a to implikuje znaczenie wzajemnego porozumienia i pokojowego współżycia we wspólnych granicach.

Otoczająca nas rzeczywistość to interesujące źródło badań, pozwalające na obserwowanie dwóch charakterystycznych obecnie zjawisk. Z jednej strony jest to zmierzanie do integracji i tworzenia spójnej jedności, troska o rozwijanie się postaw otwartości, rozszerzanie zasięgu dotychczasowych kontaktów oraz oswojanie z innością. Z drugiej strony proces ten niesie ze sobą różnorakie konflikty i pojawiające się w dalszym ciągu stereotypy oraz podziały na swoich i obcych. Dlatego też wiele wysiłków wymaga dostrzeżenie i niwelowanie pojawiających się nieporozumień, niejasności i barier.

Przed edukacją dla wspólnej Europy stoją liczne zadania. Jednym z najważniejszych jest wyposażenie młodych ludzi w takie kompetencje, aby mogli oni bez lęku i zachowań protekcyjnych wspólnie pracować i rozwijać się, na swojej drodze spotykając drugiego, a nie obcego.

Tradycja wymiany młodzieży daje taką szansę. Umożliwienie prowadzenia rozmów i bezpośrednia współpraca to najskuteczniejsze lekarstwo przeciwko uprzedzeniom narodowym i wrogości. Realizowanie wspólnych projektów jest sposobem na budowanie nowej jakości wzajemnych kontaktów.

Dostrzegamy sobie sprawę z faktu, że żaden kraj nie może rozwijać się w izolacji, bez współpracy z innymi, a zwłaszcza z bliskimi sąsiadami. W stosunku do naszego zachodniego sąsiada możliwość taka pojawiła się w roku 1970, kiedy po podpisaniu porozumienia między rządami obu państw zaczął rozwijać się proces normalizacji stosunków. Niestety zmiany, które wówczas nastąpiły, nie przyczyniły się do rewolucyjnych przeobrażeń. Spotkania między młodzieżą polską i niemiecką nadal stanowiły rzadkość i były raczej trudnym i niechętnie podejmowanym przedsięwzięciem.

W większym stopniu sytuację zmieniała podpisana 10 listopada 1989 r. umowa o wymianie młodzieży; czytamy w niej między innymi, iż przedstawiciele obu państw są przekonani, „że przyszłe kształtowanie się stosunków między Obiema Stronami w istotny sposób zależy od wzajemnego zrozumienia i aktywnego udziału młodego pokolenia”¹. Zadania i rozwój wymiany młodzieżowej przywódcy państw upatrują we współpracy, „która na tle wspólnej historii będzie przybliżać młodzieży Obu Stron w różnorodnych formach spotkań poprzez wspólne spędzanie czasu, działanie i uczenie się, historię i dzień dzisiejszy, spuściznę kulturalną oraz język, będzie pogłębiać wzajemne zrozumienie, pomagać w przezwyciężaniu uprzedzeń, aby w ten sposób przyczynić się do normalizacji, współpracy i porozumienia i przez to wkroczyć na drogę ku pojednaniu”². Dzięki podpisaniu wspomnianej umowy 17 czerwca 1991 roku granica na Odrze i Nysie przestała stanowić barierę nie do przebycia i stała się obszarem współdziałania między oboma krajami. Podejmowane obecnie działania zadecydują o tym, czy w polsko-niemieckich stosunkach stare uprzedzenia zostaną przeciwstawione nowym doświadczeniom.

Problem główny prezentowanych tu badań zawiera się w pytaniu o znaczenie wymiany kulturowej pomiędzy Polską a Niemcami. Celem poznania naukowego było uzyskanie informacji dotyczących wiedzy oraz opinii Niemców na temat kraju najbliższego sąsiada przed pobytem w Polsce i jej zmian i przeobrażeń dokonanych pod wpływem odwiedzin w naszym kraju. Do analizy powyższych zagadnień posłużyły badania przeprowadzone w Gesamtschule Raoul-Wallenberg w Berlinie. Gesamtschule stanowi typ szkoły, w której wspólnie działają Szkoła Główna, Szkoła Realna i Gimnazjum. Liczy około ośmiuset uczniów i usytuowana jest we wschodniej części Berlina.

Badania przeprowadzono wśród uczniów 25-osobowej klasy przygotowującej się do wymiany z polskim partnerem, na dwa miesiące przed planowanym wyjazdem do Polski (październik 2000 r.) oraz po pobycie w Polsce (grudzień 2000 r.). Objęci badaniami uczniowie byli w wieku 16–17 lat.

Badania realizowano za pomocą ankiet. Pierwsza z nich, przeprowadzona przed przyjazdem do Polski, zawierała siedem pytań; trzy pierwsze to pytania zamknięte, cztery pozostałe miały charakter otwarty.

Pytanie pierwsze pozwoliło na zorientowanie się, jak duża część badanej klasy zna kraj sąsiada i miała z nim wcześniej kontakt. Drugie pytanie określało źródła wiedzy o Polsce. W kolejnym ankietowani zostali poproszeni o wyrażenie opinii na temat stopnia posiadanej wiedzy o kraju wschodniego sąsiada. W czwartym

¹ J. Barycz, *Polska – Niemcy*, Poznań 1990, s. 36.

² *Ibidem*, s. 36.

pytaniu respondenci mieli możliwość podzielenia się swoimi asocjacjami związanymi z takimi określeniami, jak *Polacy* i *Polska*. Pytanie piąte dotyczyło wpływu historii polsko-niemieckiej na współczesne stosunki pomiędzy oboma krajami. Kolejne pytanie miało służyć rozpoznaniu atrakcyjności krajów sąsiednich, a dotyczyło wyboru krajów wschodnich bądź też zachodnich jako celu podróży. Ostatnie związane było z oczekiwaniami wobec mającej się odbyć podróży do Polski.

Planowany wyjazd do Polski (do Krakowa) związany był z licznymi oczekiwaniami, miał też na celu przybliżenie i dokładniejsze poznanie kraju sąsiada. O to, w jakim stopniu spełnił on swoje zadania, zapytano uczniów w kolejnej ankiecie rozprawdzonej po wizycie w Polsce. Ankieta zawierała dziewięć pytań otwartych. Pierwsze z nich związane było ze spostrzeżeniami młodych ludzi, z tym, co ich w Polsce zaskoczyło i co zwróciło ich szczególną uwagę. Drugie odnosiło się do języka i miało na celu stwierdzenie, czy stanowił on barierę komunikacyjną. Kolejne pozwoliło na poznanie tych elementów podróży, które zwróciły szczególną uwagę uczestników ze względu na to, że się podobały, bądź też dlatego, że utkwiły w sposób negatywny w ich świadomości. Pytanie czwarte brzmiało: „Czego Niemcy mogą nauczyć się od Polaków?” W pytaniu piątym ankietowani mieli możliwość napisania o sytuacji lub spotkaniu, które miało miejsce w Polsce i na długo pozostanie w ich pamięci. Dwa kolejne pytania zadane respondentom miały na celu próbę podsumowania zmian, które wystąpiły w ich świadomości po pobycie w Polsce. Pierwsze z nich dotyczyło posiadanej wiedzy i kierunku jej zmian, drugie wyobrażeń na temat Polski. Ostatnie pytanie pozwoliło uczniom na napisanie o tym, czego nie poruszono w pytaniach ankiety, a co wydaje się ważne z punktu widzenia odbytej podróży.

Wśród ankietowanych tylko niewielka liczba uczniów była już uprzednio w Polsce, a pobyty te nie były podróżami o charakterze turystycznym. W dużej mierze zaliczyć można je do wyjazdów w celach handlowych, gdyż większość z nich ograniczyła się do odwiedzania przygranicznych polskich targów. W związku z tym wiedza dotycząca Polski jest w dużym stopniu ograniczona.

Odpowiadających można podzielić na dwie równoliczne grupy: pierwszą skupiającą osoby, które o Polsce wiedzą bardzo mało i drugą, w której znajdują się wiedzący niewiele. Brak jest natomiast uczniów, którzy swoją wiedzę określiliby jako dużą oraz takich, którzy zupełnie nic nie wiedzą o Polsce.

Biorąc pod uwagę źródła zdobytej wiedzy, ankietowani najczęściej podkreślali, iż pochodzi ona z opowiadań innych osób (takiej odpowiedzi udzieliła prawie połowa ankietowanych), rzadziej z prasy, radia i telewizji oraz z bezpośrednich kontaktów z Polakami (rozumianymi tu jako krewni, przyjaciele i znajomi). Jeżeli chodzi o wiadomości pochodzące z mediów, charakterystyczne jest, iż wie-

dzę taką posiadają przede wszystkich chłopcy. Tylko nieliczni podali inne źródła wiedzy, takie jak książki historyczne oraz własne doświadczenia z pobytu w Polsce.

Podsumowując, można stwierdzić, że badana młodzież niemiecka w przeważającej większości nigdy jeszcze nie była w Polsce, a wiedza, którą posiada o naszym kraju, jest niewielka i najczęściej pochodzi z mało obiektywnych i miarodajnych źródeł.

Z planowanym wyjazdem do Polski młodzi ludzie wiążą różnego rodzaju oczekiwania; tylko znikoma liczba uczniów nie miała żadnych oczekiwań. Większość ankietowanych ma nadzieję, że ludzie w Polsce są uprzejmi i przyjacielscy i że podróż pozwoli na poznanie nowej kultury oraz pięknych i ciekawych miejsc. Uczniowie spodziewają się również, iż dzięki pobytowi w Polsce będą mieli szansę na lepsze poznanie nie tylko kraju, ale także ludzi, co pozwoli na wyrobienie sobie zdania i poszerzenie ogólnej wiedzy na temat Polski. Wśród oczekiwań pojawiła się chęć odwiedzenia byłego obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu. Jednocześnie odzywają się tutaj obawy, że kontakt z ludźmi może być utrudniony. Związane jest to ze sceptycznym stosunkiem Polaków wobec Niemców, którego korzeni należy doszukiwać się w doświadczeniach z czasów II wojny światowej.

Uczniowie oczekują także, że w Polsce jest inny standard życiowy i panuje pewnego rodzaju skromność, dlatego też są przygotowani na prostotę, aczkolwiek oczekują, iż w miejscu ich zamieszkania będzie czysto i schludnie (tego spodziewa się zdecydowana większość).

Większość ankietowanych, jeśli miałaby wybór, zdecydowanie chętniej wyjechałaby na zachód, a wśród najczęściej wymienianych państw pojawiały się: Francja, Holandia, Dania, Włochy, Austria i Wielka Brytania. Tak więc zainteresowania młodzieży zdecydowanie oscylują w kierunku państw Europy zachodniej. Nieliczni wybraliby jako atrakcyjny cel podróży państwo leżące na wschodzie (najczęściej wskazywano na Czechy); niewielu uważa, że nie jest ważne, dokąd się wyjeżdża, gdyż każda część świata posiada odmienną kulturę i oferuje coś interesującego.

Dla większości badanych młodych Niemców Polska i ludzie w niej zamieszkujący są czymś obcym i równocześnie nie wzbudzającym dużego zainteresowania.

Przed pobytom w Polsce uczniowie dokonali charakterystyki Polaków, która – jak można się domyśleć – ukazuje dwa przeciwstawne sobie wizerunki. Z jednej strony Polacy to ludzie gościnni, uprzejmi, chętni i gotowi do pomocy, mili, potrafiący się bawić, otwarci oraz posiadający odmienną mentalność. Drugi obraz ukazuje nas jako osoby natarczywe i natrętne, niesympatyczne, prezentujące niski standard życiowy, wręcz biedne, obce oraz nie stroniące od kradzieży, handlu i czarnych interesów. W opisie Polaka pojawiały się równocześnie cechy pozy-

tywne i negatywne. Liczba osób, u których dostrzec można wyłącznie pozytywny obraz ludzi zamieszkujących Polskę, jest bardzo mała. U niektórych ankietowanych słowo *Polak* nie wywoływało żadnych skojarzeń (zdecydowanie częściej zauważyć można to u chłopców niż u dziewcząt).

Jeżeli chodzi o Polskę jako kraj, wszyscy zapytani udzielili odpowiedzi. Można je również podzielić na dwie grupy: pierwszą zawierającą kategorie pozytywne oraz drugą obejmującą wyobrażenia negatywne. W pierwszej znalazły się następujące określenia, uszeregowane ze względu na częstotliwość ich wymieniaania: Polska to kraj niedrogi, o pięknej naturze, płaskim terenie, wiejskim krajobrazie i dobrym jedzeniu, mały kraj Europy wschodniej ze stolicą w Warszawie, posiadający piękne miasta, kraj romantyków i melancholików, w granicach którego znajdują się obecnie dawne ziemie niemieckie i gdzie panują odmienne zwyczaje. Część ankietowanych spostrzega natomiast Polskę jako kraj sąsiada niezamożnego, a wręcz biednego, gdzie panuje duże bezrobocie i zacofanie gospodarcze, gdzie rządzi mafia, przemytnicy, złodzieje i handlarze.

U ankietowanych ukształtował się określony wizerunek Polaka. Biorąc pod uwagę fakt, iż wyrażane poglądy oparte są tylko na wyobrażeniach i nie są poparte własnym doświadczeniem, należy sądzić, iż bezpośredni kontakt z Polską przyczyni się do ich modyfikacji.

W ankiecie poruszony został także problem tragicznej historii i ewentualnego jej wpływu na kształtującą się teraźniejszość. Większość uczniów stwierdziła, że historia ma wpływ na to, co dzieje się obecnie, a niewielka grupa nie udzieliła na ten temat żadnej odpowiedzi. Odpowiadający „tak” na powyższe pytanie odwoływali się do okresu II wojny światowej i wskazywali na trwałość i niezmiennność wrogich postaw pomiędzy Polakami i Niemcami. Jednocześnie podkreślano, iż postawy takie w głównej mierze dotyczą starszego pokolenia, a wśród młodej generacji nie odgrywają ważnej roli.

Część uczniów wspomniała również o przesiedleniach i utracie niemieckich ziem, które po zakończeniu wojny stały się częścią państwa polskiego. Pojawiły się również stwierdzenia, że „historia pozostanie historią”, a zbliżenie, które dokonuje się obecnie, jest bezsprzeczne i niezmiernie istotne.

Sądzę, że należy podkreślić tutaj fakt, iż młodzi ludzie zaszłości historyczne oraz związane z tym nieporozumienia przypisują starszemu pokoleniu. Dla młodych ważniejsze jest staranie się o wspólną przyszłość, a nie bezustanne wspomnianie przeszłości.

Ponieważ prawie dla wszystkich był to pierwszy wyjazd do Polski, młodzież miała możliwość porównania istniejących obrazów myślowych z rzeczywistością. Wyraz tego prezentują wyniki drugiej ankiety, w której dzielią się swoimi wrażeniami z pobytu w Polsce.

Duże zaskoczenie wywołał fakt, iż Kraków jest niezwykle pięknym i czystym miastem. Największą uwagę uczniów zwróciła właśnie czystość, zarówno na ulicach, jak i w miejscu zamieszkania. Ankietowani posunęli się nawet do stwierdzenia, że w Polsce jest zdecydowanie czystziej niż w Niemczech.

Olbrzymie znaczenie dla większości uczniów miało zwiedzanie byłego obozu w Oświęcimiu i Brzezince. Pobyt tam stał się próbą zmierzenia się z przeszłością i przyczynił się do bliższego spojrzenia na wspólną historię naszych krajów. Innym ważnym przeżyciem było spotkanie z polskimi uczniami i udział w lekcjach.

Niemieccy uczniowie określając swoje wrażenia ze spotkania z polskimi gimnazjalistami oraz z polską rzeczywistością szkolną, w większości stwierdzili, że polscy uczniowie są tacy sami jak niemieccy, niektórzy jednak zauważyli różnice wyrażające się w większej dyscyplinie oraz zdecydowanie większej ambicji polskich kolegów. Polacy zostali odebrani jako mili, tolerancyjni, otwarci i wyrażający zainteresowanie tym, co dzieje się w Niemczech. Niektórzy stwierdzili jednak, że posiadają oni tak samo dużo uprzedzeń i stereotypowych wyobrażeń, jak oni sami. Polska szkoła oraz system szkolnictwa został przez młodych Niemców oceniony jako bardzo rygorystyczny.

Dosyć często zwracano także uwagę na fakt, że obraz biednej Polski nie znajduje potwierdzenia w obserwacjach. Uczniowie zaskoczeni byli warunkami panującymi w polskiej szkole, którą odwiedzili, zdumieni byli także wysokim standardem schroniska młodzieżowego, w którym mieszkali. Ich wyobrażenia, w przeważającej większości negatywne, nie znalazły więc potwierdzenia w otaczającej ich rzeczywistości.

Młodzieży najbardziej podobało się miasto, Rynek Główny, architektura, otwartość ludzi, którzy zawsze chętni byli do pomocy, kontakty z polskimi uczniami i wspólny mecz piłki nożnej, możliwość zdobycia nowej wiedzy o historii i kulturze Polski, liczne wycieczki. Jediną rzeczą, dla której niemiecka młodzież nie wykazywała zainteresowania, było zwiedzanie miasta z przewodnikiem. Uczniowie wspominali, iż kilkugodzinne zwiedzanie np. zamku wawelskiego czy też którejs z dzielnic Krakowa było wręcz nudne.

Biorąc pod uwagę spostrzeżenia dotyczące ludzi, uczniowie stwierdzili, iż są oni mili, a większość z nich posługuje się nawet językiem niemieckim, co w znacznym stopniu ułatwia komunikację. Należy tutaj zaznaczyć, iż nikt z uczniów niemieckich nie posiadał znajomości języka polskiego. Mimo to większość ankietowanych wyraziła pogląd, iż obecnie nie jest konieczna znajomość języka kraju, do którego się wyjeżdża, gdyż wszędzie można porozumieć się za pomocą języka angielskiego, często także niemieckiego. Nikt z uczniów przebywających w Polsce nie odczuwał dyskomfortu psychicznego związanego z niemożnością porozumiewania się.

W odpowiedzi na pytanie „Czego można nauczyć się od Polaków?” większość uczniów stwierdziła, że niczego. Niektórzy uważali jednak, że są to: czystość (umiejętność utrzymywania porządku), język polski, wiedza o historii i kulturze oraz sposób obchodzenia się z historią własnego kraju, jak również sposób ubierania się. Niektórzy wyrazili opinię, że „od każdego można się czegoś nauczyć”, więc także od Polaków, nie podali jednak niczego konkretnego.

Większość uczniów uważa, że ich wiedza na temat Polski po pobycie w naszym kraju zdecydowanie się poszerzyła. Odpowiedzi można pogrupować tutaj według dwóch kategorii. Pierwsza z nich dotyczy zmian w stosunku do osób, a druga przeobrażeń wiedzy na temat pewnych zjawisk.

Uczniowie podczas pobytu w Polsce dowiedzieli się przede wszystkim wiele na temat ludzi tu mieszkających, poznali bliżej ich mentalność, zaznajomili się z problemami, z którymi się borykają, a przede wszystkim mieli możliwość spotkania się z rówieśnikami. Dzięki temu zniknęły niektóre uprzedzenia i błędne wyobrażenia, jak np. „w Polsce jest brudno i jest dużo złodziei”. Zmiany w wiedzy uczniów dokonały się także poprzez liczne wycieczki, możliwość głębszego poznania historii, samodzielne obserwacje, a także spotkania z ludźmi, którzy zapoznawali ich z kulturą, tradycją, polityką i gospodarką Polski. Wynikiem tego stała się bogatsza wiedza na temat zabytków Krakowa oraz kultury polskiej.

Udzielone odpowiedzi świadczące o tym, że pod wpływem pobytu w Polsce nastąpiły zmiany w wyobrażeniach, stwierdzono u połowy ankietowanych. W dużej mierze dotyczyło to opinii o ludziach, faktu, iż Polska jest pięknym krajem i może stanowić interesujący cel podróży oraz tolerancji tutaj panującej.

Jeden z uczniów napisał: „Polska mnie pozytywnie zaskoczyła. Myślę, że uprzedzenia między Polską a Niemcami nie powinny być takie duże”. Z drugiej zaś strony pojawił się zarzut, że „nasze kraje nigdy nie będą mogły się spotkać, gdyż panuje między nami zbyt dużo animozji”. Wśród odpowiedzi częściej spotkać się można było z wypowiedziami pozytywnie patrzącymi w przyszłość, widzącymi możliwość pojednania. Niezwykle ujmująca jest wypowiedź mówiąca, że „dużo osób nie rozumie, że można zaakceptować także ten kraj (Polskę) jako równorzędnego partnera, a nie tylko jako pole do żartów i do spostrzegania wyłącznie negatywnych stron”.

Podsumowując powyższe wyniki, można stwierdzić, że wymiana młodzieży stanowi ważny element w kontaktach międzykulturowych pomiędzy Polską a Niemcami. Wspólne rozmowy i spotkania oraz możliwość obcowania ze sobą daje szansę na zmianę stereotypowych wyobrażeń, zwłaszcza jeśli uzyska się dowody na ich niesłuszność, a w trakcie indywidualnych interakcji nie jest o to trudno.

Przed wyjazdem do Polski większość Niemców stwierdziła, że są otwarci na to, co ich spotka. Ta otwartość i gotowość pozwoliła na spotkanie, w czasie

którego celem stało się nie kultywowanie uprzedzeń, ale bezpośrednie poznanie sąsiada. Wynikiem tego było w dużej mierze powiększenie wiedzy dotyczącej Polski i zmiana negatywnych wyobrażeń o Polsce.

Spotkania młodych ludzi pozwalają na dyfuzję dwóch różnych kultur, mentalności i tradycji. Pomagają spojrzeć z dystansu na rodzimą rzeczywistość oraz ułatwiają bliższe przyjrzenie się historii. Przyczyniają się także do oderwania się od utrwalonych schematów i stereotypów, a dzięki temu sprzyjają ewoluowaniu i kształtowaniu własnych przekonań, postaw i poglądów.

Proces kształcenia w trakcie wymiany młodzieży przebiega na wielu płaszczyznach. Wydaje się zasadnym postawić pytanie: co można byłoby zrobić, aby organizowane spotkania przynosiły jeszcze bardziej wymierne korzyści. Oczywiście jest fakt, że wspólne spotkania zwiększają skuteczność interakcji międzykulturowych, a tym samym ułatwiają zrozumienie obcej kultury. Ważne jest więc, aby program spotkania przewidywał nie tylko zwiedzanie zabytkowych obiektów, ciekawych miast czy miejsc historycznych, ale aby stwarzał również możliwość bezpośrednich kontaktów, a nie ograniczał je.

Dla większości ankietowanych nieznanomość języka nie stanowi bariery komunikacyjnej, dlatego więc do programu spotkań nie włączyć wspólnego spędzania wolnego czasu. Daje to możliwość zdobycia osobistych przeżyć wynikających z bezpośredniego kontaktu, a takie wszak najdłużej pozostają w pamięci. Stwarza to również szansę prowadzenia dyskusji, które dzięki temu, że nie odbywają się w obecności pedagogów, stają się nieskrępowane i otwarte. Ważne wydają się także rozmowy w czasie wspólnych spotkań, gdzie obecni powinni być dobrze przygotowani pedagodzy. Chodzi tutaj o dysputy dotyczące przeszłości historycznej oraz konfrontacji uprzedzeń. Niezmiernie ważne jest, aby fakty te zwerbalizować, znaleźć ich źródła i przyjrzeć się mechanizmom ich działania. Pozostawienie historii i przeszłości poza zasięgiem omawianych spraw i skupienie się na teraźniejszości nie rozwiązuje problemu. Ankietowani uczniowie uważają, iż historia ma wpływ na to, co obecnie dzieje się pomiędzy naszymi krajami, nie można więc o niej zapominać.

Spotkanie pomiędzy młodymi ludźmi reprezentującymi dwa odmienne kraje, w naszym przypadku kraje sąsiadujące, stwarza szansę na poznanie, zauważenie podobieństw i poczucie bliskości, a dzięki temu wyeliminowanie poczucia obcości i wrogości. Spotkanie powinno być czymś więcej niż współobecnością czy współistnieniem ludzi ze sobą. Swoje źródło zdobywa ono w sytuacji, kiedy pojawiają się wewnętrzne odniesienia i więzi, gdy rozpoczęty zostaje dialog, a rozwija się, gdy te odniesienia są podtrzymywane i dialog jest kontynuowany.